

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРІЕ

ИЗСЛЕДВАННЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ДЕСЕТИ

ГРЕКО-БОЛГАРСЬКІ КОЛОНІЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: ПЕРШІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ ВІД ЗАСНУВАННЯ

Олена Уварова

На протязі 1801-1806 рр. на території Херсонської губернії заснують-ся декілька колоній, населення яких складалося переважно з болгар та греків — Малий Буялик, Великий Буялик, Кубанка, Катаржина (всі чотири не-подалік Одеси), Тернівка та Інгулка поблизу Миколаєва, Слов'яносербська (на півночі від Одеси), Паркани поблизу Тирасполя.

Становлення та розвиток греко-болгарських колоній у їх комплексі та порівняльному аналізі тільки нещодавно стали об'єктом дослідження. На жаль, ця невивченість не дозволяє поки простежити історію кожної колонії, проте, базуючись на окремих відомостях в літературі та архівних документах, ми спробували дати загальну картину розвитку цих поселень в перші де-сятиріччя від заснування.

В історіографії присутні роботи, в яких знаходимо інформацію про греко-болгарські колонії, або — безпосередньо присвячені цій проблемі. Насамперед, згадаємо праці А.О.Скальковського¹. Певні зрушення у вивченні проблеми відбулися з появою роботи О.А.Клауса «Наши колонии», в якій він подає оцінку греко-болгарських поселень, повідомляючи, що ступінь добро-буту цих колоній була в обернено пропорційній залежності до кількості греків і у прямо пропорційній — до кількості болгар². Думаємо, що на цю оцін-ку вплинули власні суб'єктивні погляди автора.

Значне місце займають питання іноземної колонізації в роботах О.І.Дружиніної та В.М.Кабузана³. Основні етапи переселення болгар, які входили до групи так званих «задунайських переселенців», виділив С.Б.Бернштейн⁴. Корисні дані можна знайти в спеціальних дослідженнях, як, наприклад, монографія І.Ф.Грека, присвячена історії середньої освіти в бол-гарських і гагаузьких поселеннях⁵.

Книга голови правління Румелійського національно-культурного то-вариства «Малий Буялик» М.О.Калмакана є першою спробою ознайомити гро-

мадськість з історією села Малий Буялик (с. Свердлово)⁶. Одним з головних питань для автора був склад мешканців села, а також їхня етнічна приналежність. Стосовно останнього він дотримується погляду, що більшість з них були греками. Непогано представлена й історія села Тернівки. Обставини його заснування та початковий етап розвитку вже спричинили дискусію у наукових колах і знайшли відображення у надрукованих архівних документах⁷.

Специфічність греко-болгарських колоній сьогодні все більше привертає увагу дослідників. У рамках Міжнародної наукової програми «Греки України: історія і культура», яка реалізується з 2001 р. Одеською філією Грецького Фонду Культури, у 2005 р. була здійснена наукова історико-етнографічна експедиція з метою всебічного вивчення греко-болгарських поселень⁸. Одним з основних завдань залишається вирішення проблеми метрополії. Попередній аналіз результатів дає підстави підтвердити гіпотезу про походження переселенців, в основному, з одного історико-етнічного ареалу — Адріанопольської округи в Румелії.

Найбільш численним в перші десятиріччя XIX ст. було населення Великого та Малого Буялику, за ними йшли Катаржина та Тернівка, меншим від останніх було населення Кубанки та Паркан і на останньому місці — Інгулка та Слов'яносербська⁹.

Греко-болгарська колонія Малий Буялик (з 1920 р. — село Свердлово Комінтернівського району Одеської області) було засновано у 1801 р. у 25 км північно-західніше Одеси¹⁰. На початку 1807 р. в Малому Буялику мешкало 169 родин (775 осіб, з яких 398 — чоловіки), тобто приблизно за 5 років приріст склав 150 родин, або в середньому по 28 — 30 родин на рік¹¹. В наступні роки ці темпи уповільнилися, що пояснюється тим, що до 1811 р. вільних земель в колонії фактично не залишилося. У 1808 р. на кошти скарбниці у Малому Буялику було побудовано кам'яну церкву в ім'я Святого Іоанна Предтечі¹². У 1829 р. в колонії відкрилася школа. Знаходилася вона в домі ніжинського купця Б.Краснокутського. Вчителя утримували батьки школярів — по 20 руб. за одного учня. Дітей вчили Закону Божому, читати, писати. У 1829 р. в ній було 9 дітей, наступного року вже 42¹³.

У 1802 р. на місці татарського поселення на березі р. Кошачої виникла колонія Великий Буялик (з 1923 р. — с. Благоево Іванівського району Одеської області). На протязі XIX ст. населення Великого Буялика збільшувалося доволі інтенсивно за рахунок природного приросту і нових переселенців з Болгарії. У 1808 р. за казенні кошти у колонії було побудовано кам'яну церкву в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці¹⁵. У 1816 р. великобуяликці збудували біля церкви за свій рахунок кам'яний дім для розташування там училища для своїх дітей, в якому навчання повинно було проходити російською і грецькою мовами¹⁴. Відкрилося воно лише у 1850 р.¹⁶ Підкреслимо, що болгарська як мова навчання в документі не згадується. Це, з одного боку, дивує, так як постає питання, чому болгарська мова не передбачалася, якщо в колонії мешкали болгари. З іншого, можливо, це

свідчить про більшу важливість для колоністів грецької мови і про наявність в колонії порівняно великої кількості греків.

На початку 1820-х рр. у Великому Буялику відкрилася школа. Вчитель утримувався за рахунок колоністів. Однак у 1824 р. навчання колоністських дітей припинилося у зв'язку з бідністю колоністів. Заняття поновилися лише у 1830 р. В той час там було 8 учнів, за кожного з яких вчитель отримував платню у розмірі по 18 руб.¹⁷

Обидві школи і в Малому, і у Великому Буяликах були приватними, матеріально менше забезпеченими, ніж ті, які утримувалися за рахунок колоністських товариств. В такі школи дітям бідняків і навіть середняків шлях було фактично закрито.

Порівнюючи німецькі і болгарські колонії у вересні 1804 р. не на користь перших, Херсонський військовий губернатор герцог А.Е. де Рішельє відмічає зростання господарчого забезпечення колоній Малий та Великий Буялик, зростання кількості збудованих домів у Великому Буялику, відмінні шовковичні дерева в Малому і хороший врожай в обох колоніях¹⁸.

У 1802 р. було засновано колонію Тернівку (зараз — однойменне село, підпорядковане Центральній райраді м. Миколаєва). Ще з 90-х рр. XVIII ст. місцевість ця пов'язана з поселенням в ній турецьких колоністів на чолі з колишнім головнокомандувачем османських військ у Валахії під час війни 1787-1791 рр. — Саліх-Агою.

Після виходу турків колонія спустіла. У 1802 р. тут оселилися 16 родин (85 осіб) перших мешканців¹⁹. З приходом нових жителів у церкву була перебудована мечеть і з дозволу Архієпископа Новоросійського і Дніпровського Афанасія освячена у грудні 1803 р. на честь Успіння Пресвятої Богородиці²⁰. Для знову прибулих поселенців за рахунок держави відбувалося будівництво будинків²¹, а також направлялися «кормові гроші» (5 коп. в день на людину)²². Розглянувши природні демографічні зміни у Тернівці за рахунок народжуваності і смертності за період 1804-1829 рр., бачимо, що різниця між чоловічою і жіночою народжуваністю та смертністю незначна. Загальна смертність практично не перевищувала народжуваність²³.

У 1819 р. тернівські жителі виявили бажання переселитися до одеських колоній у зв'язку з нестачею земель. В цьому їм було відмовлено, але від сіднього села Матвєєвки Бугської Уланської дивізії надано 500 десятин²⁴.

У 1804 р. на землях поблизу р. Інгул було засновано село Інгулка (сьогодні — однойменне село Баштанського району Миколаївської області). Того року першими її мешканцями стали 24 родини у складі 84 осіб²⁵. У 1819 р. інгульці за їх власним бажанням були переселені в колонії Одеського повіту, а їхня земля приєднана до військового поселення Бугської Уланської дивізії (натомість тої, яку приєднали до Тернівки)²⁶.

Село Паркани, яке зараз знаходиться на території Молдови, у досліджуваній період входило до складу Херсонської губернії і традиційно

розглядається у групі греко-болгарських колоній. Перших його мешканців часто називаються молдаванами, оскільки вони прибули з Молдавії. Насправді, це були представники різних національностей. Особливо численним виявився прошарок болгар²⁷. Ініціатива відмежування земель групі переселенців з Молдавії в урочищі Паркани (або Комарова балка) належить герцогу А.Е. де Рішельє, який знав, що там знаходиться покинутий гай тутових дерев, так як до 1791 р. на цій території було велике турецько-молдавське поселення. Ще з 1805 р. він листувався про розмежування земель поблизу м. Тирасполя і виділення необхідного наділу для колонії²⁸. Жителі Дунайських князівств були відомі як досвідчені шовківники, тому він вирішив привабити їх до цих місць. У 1808 р. за поданням А.Е. де Рішельє імператорським наказом від 9 червня було велено під відомством Новоросійської контори опікунства оселити в урочищі болгар, знайомих із шовківництвом, з обов'язком підтримувати та розводити тутові дерева²⁹. Так як потрібні для цього землі вже належали м. Тирасполю, уряду прийшлося скупити їх (678 десятин) у тираспольських хуторян і передати новим поселенцям³⁰, хоча за відомостями О.І.Дружиніної, «вже з 1805 р. вони почали прибувати з Молдавії. Спочатку їх було всього 24 родини (48 чоловіків і 42 жінки). До 1808 р. кількість їх зросла, причому тільки шовківників було 59 родин (крім того, були ремісники та ін.)»³¹. Про ще більш раннє заснування Паркан — 1804 р. — свідчать деякі документи ДАОО³². Дослідник С.Б.Бернштейн наводить відомості, що парканські переселенці прибули у 1804 р. з Адріанопольського вілайету³³. На 1 серпня 1822 р. у Парканах налічувалося 87 родин (526 осіб)³⁴.

У 1804 р. вихідцями з Адріанопольського вілайету заснована Кубанка³⁵ (сьогодні — однойменне село Комінтернівського району Одеської області). Назва походить від балки Кубанка, яка знаходилася на її землях³⁶. У квітні 1805 р. її населення складало 16 родин (59 осіб)³⁷, у травні 1811 р. — 81 родину (419 осіб)³⁸. У 1814 р. колоністи за власний кошт збудували кам'яну церкву на честь Святої Трійці³⁹. У 1815 р. Кубанка, Малий та Великий Буялики були об'єднані у Буяликський колоністський округ.

Катаржина (з 30-х рр. ХХ ст. — село Червонознам'янка Іванівського району Одеської області) — заснована у 1806 р. переселенцями у складі 23 родин (78 осіб — 44 чоловіка і 34 жінки)⁴⁰. Щодо назви колонії існує декілька схожих між собою версій. Перша, — що назва походить від прізвища начальника прикордонних справ генерал-майора Катаржі⁴¹. За другою, — назву було отримано від імені одного з Бессарабських власників, з земель якого переселялися туди деякі з болгар⁴². І згідно третьої версії назва колонії пов'язана з іменем першого власника генерала Катаржія, який поступився своїми землями болгарським переселенцям з Туреччини, отримавши в обмін від уряду землю в Бессарабії⁴³. Вірогідно, у всіх трьох випадках мова йде про одну й ту ж саму людину. У 1808 р. казенним кош-

том замість молитовного дому колоністами було побудовано кам'яну церкву на честь Різдва Богородиці⁴⁴.

Як рік заснування колонії Слов'яносербська В.М.Кабузан наводить 1807 р. Але в архівних документах є дані про кількість переселенців вже на 1 січня 1807 р. — 22 родини (102 особи)⁴⁵, отже прибули вони дещо раніше. В наступні роки кількісний склад населення колонії суттєво не змінювався. У 1813 р. казенним коштом для колоністів збудували кам'яну церкву в ім'я Святого Апостола Луки⁴⁶.

Міжнаціональні відносини у греко-болгарських колоніях не були такі вже й прості. Греки і болгари чітко розділяли себе одні від інших. Наприклад, під час заснування Тернівки болгари хотіли «зайняти цю землю, для того, щоб відокремити себе від греків і скласти село тільки зі своїх співвітчизників-болгар»⁴⁷. Але досить швидко у Тернівці оселилися і грецькі родини. А от для зовнішнього оточення і адміністрації сформувалася назва «греко-болгарські колоністи». Колонії дуже часто називалися і просто болгарськими. Причиною цього стало прибуття переселенців — різних за етнічним походженням (греки, болгари та ін.) — з території Болгарії. Спільність релігії не змушувала російську адміністрацію відокремлювати їх.

Зазначимо, що греки, більш схильні до торговельної діяльності, часто переїжджали до міст, залишалися там, в той час як болгари проявляли більший інтерес у веденні сільського господарства.

Населення ж всіх колоній поповнювалося новими поселенцями, які після карантину в одеському, або інших портах (від двох до трьох тижнів) направлялися, як правило, за бажанням на постійне місце проживання. Колонії могли поповнюватися родичами поселенців. Наприклад, у 1804 р. до Тернівки прибули дві болгарські родини, які ще у 1801 р. вийшли з Туреччини з турецькими паспортами і знаходилися в Росії, працюючи чабанами. Дізнавшись, що родичі їхні знаходяться у Тернівці, вони прибули туди, побудували будинки і влаштувалися на постійне проживання⁴⁸.

Відомості, які ми маємо, поки що не дають можливість повною мірою провести порівняння розвитку греко-болгарських колоній і відобразити їхній економічний, соціальний і культурний розвиток. Архівні документи здебільшого містять демографічні показники.

Зрозуміло, що в перші роки існування колоній чисельність населення помітно змінювалась, в основному, по зростаючій, але відмічаються і спади. Так, наприклад, якщо у березні 1805 р. населення Великого Буялику складало 181 особа, Малого Буялику — 283 особи, Тернівки — 370 осіб, то у квітні того ж року воно різко збільшилося і складало у Великому Буялику — 1027, Малому — 766, Тернівці — 670⁴⁹. Пов'язано це було, скоріш за все, з прибуттям до колоній нових поселенців з-за кордону. Нерідко новоприбулих розташовували в якій-небудь колонії тимчасово, а потім переселяли в іншу. Інколи деякі мешканці однієї колонії переселялися до іншої⁵⁰. У 1806-1807

рр. населення цих колоній дещо зменшується, але в наступні роки помітних коливань не спостерігається. 1805-1812 рр. — період помітного збільшення населення колоній Кубанки, Інгулки, Катаржини.

Демографічні дані та наші розрахунки дають змогу зробити висновки про структуру і склад сімей колоністів⁵¹. Середня кількість осіб у сім'ї дорівнювала 5-6, що свідчить про простий вид сімей (батьки та діти). За VI ревізією (1811 р.) різниця між чоловічим та жіночим населенням складала 4-6% на користь першого (окрім Катаржини, Паркан та Тернівки, де особливої різниці не було). Через два роки вона дещо зменшується — до 1-2%, за винятком Великого і Малого Буяликів, де вона становила 6%.

Зустрічалися випадки утисків колоністів з боку місцевого населення. У 1806 р. тернівці скаржилися, що худоба жителів села Пересадовська заходить на їхню дачу без нагляду і завдає збитків⁵². У 1809 р. член Контори опікунства А.А.Розенкамф доносив Тираспольському повітовому землеміру О.С.Шаржинському про утиски малобуяликців сусідами-поміщиками у зв'язку з невизначеністю кордонів і просив приїхати і встановити їх⁵³. Також через невизначеність кордонів із сусідами сперечалися кубанські колоністи⁵⁴. До речі, в останньому випадку ситуація виглядала доволі комічно, так як через незнання меж відведеної їм землі, кубанці очистили від бур'яну землю полковника Сазонова, за що потім вимагали від нього відшкодування за їхній труд.

Відзначимо, що переселенці розглядали Росію не як місце свого тимчасового притулку, а як свою другу батьківщину. Під час Вітчизняної війни 1812 р. Росії з Наполеонівською Францією колоністи, за повідомленням голови болгарських колоній Зело Несторова, як вірні піддані та з почуттів вдячності уряду за щедрість монарха, пожертвували загалом 6780 руб. на користь війська, а саме: Малий Буялик — 2870 руб., Великий Буялик — 2080 руб., Катаржина — 830 руб., Кубанка — 1000 руб., Тернівка — 240 руб., Інгулка — 100 руб.⁵⁵. В лихі роки уряд також допомагав колоністам. Наприклад, у зв'язку з російсько-турецькою війною 1828-829 рр. уряд пробачив колоністам, оселеним на казенних землях Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній недоплату, яка значилася на них за 1829 р.⁵⁶

Такий свого роду феномен як греко-болгарські колонії являє собою дуже цікавий предмет дослідження. Перші спроби вивчення дещо висвітлюють хід розвитку греко-болгарських колоній. Початковий стан дослідження цієї проблематики обумовив, перш за все, проведення роботи по накопиченню фактичного матеріалу, знайденого в архівах та небагатьох історичних працях.

ПРИМІТКИ

¹Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823. — Ч. II. 1796-1823. — Одесса: Гор. Тип., 1838. — 350 с.; *Він же*.

Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. — Одесса: Тип. Т.Неймана и К°, 1848. — 156 с.

²Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. — Вып. 1. — СПб: Тип.В.В.Нусвальта, 1869. — XII, 455 с. Приложения — 102 с. — С. 300.

³Дружинина Е.И. Северное Причерноморье 1775-1800 гг. — М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1959. — 215 с.; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. — М.: Наука, 1970. — 383 с.; Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX вв. (1719-1858 гг.). — М.: Наука, 1976. — 308 с.

⁴Бернштейн С.В. Основные этапы переселения болгар в Россию в XVIII — XIX веках // Советское славяноведение. — 1980. — № 1. — С. 42-59.

⁵Грек И.Ф. Школа в болгарских и гагаузских поселениях юга Российской империи в первой половине XIX века. — Кишинев: Штиинца, 1993. — 106 с.

⁶Калмакан Н.А. Малобуяльские греки. 200 лет на Одессине. Введение в историю, именные списки по данным метрических книг Иоанно-Предтеченской церкви за 1814-1833 гг., 1881-1917 гг. — Т. 1. — Одесса: Друк, 2002. — 362 с.

⁷Мильчева А.О. Про роль ісламського елементу у формуванні локальної групи болгарського етносу на зламі XVIII- XIX століть (на прикладі болгарської колонії Тирновки (Терновки), поблизу м. Миколаєва) // Південна Україна XVIII — XIX століття. Записки наук.-дослід. лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Вип. 4 (5). — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. — С. 219-220; Самаритаки Е.С., Уварова Е.А., Пригарин А.А., Станко В.Н. Терновка: документи и материалы по истории. (1792-1822). — Т. 1. — Одесса: [Б.в.], 2004. — 154 с.

⁸Досліджено було Великий і Малий Буялики, Кубанку, Катаржину, Паркани, Слов'яносербську, Тернівку. (Див.: Коч С.В. Механізм функціонування етнічної ідентичності діаспори на прикладі греко-болгарських поселень Півдня України // Българите в Северното Причерноморие. Изследования и материали. — Т. 9. — Одеса: Друк, 2006. — С. 257-264; Коч С.В., Самаритаки Е.С. Экспедиционные исследования в бывших «греко-болгарских» колониях юго-западной Украины: предварительная публикация // Одеська болгаристика. — № 3-4. — 2005 — 2006. — С. 49-52.)

⁹Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 572. — Арк. 10зв., 26зв.; Спр. 773. — Арк. 3зв., 25зв.; Спр. 781. — Арк. 33-34зв., 63; Спр. 973. — Арк. 28зв., 141зв.; Оп. 6. — Спр. 12. (1809 р.). — Арк. 2зв.; Спр. 775. — Арк. 124 г зв.; Державний архів Херсонської області (далі — ДАХО). — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 346. — Арк. 45; Спр. 604. — Арк. 21-21зв.

¹⁰Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. (Далі — ПСЗ I). — Т. XXVI. — 1830. — № 20035. — С. 805-807.

¹¹ДАОО. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 302. — Арк. 6зв.

¹²Гавриил. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 2. — Отд. 1. — Одесса: Гор. Тип., 1848. — С. 187.

¹³Грек И.Ф. Школа в болгарских и гагаузских поселениях юга Российской империи в первой половине XIX века. — С. 19, 69.

¹⁴Гавриил. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. — С. 186.

¹⁵ДАОО. — Ф. 252. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 1.

¹⁶История городов и сел Украинской ССР. Одесская область/Редкол.: Чередниченко А.П. (пред.) [и др.] — К.: Украинская советская энциклопедия, 1978. — С. 416.

¹⁷Грек И.Ф. Школа в болгарских и гагаузских поселениях юга Российской империи в первой половине XIX века. — С. 19, 69.

¹⁸Письма герцога Армана Эммануила де Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу. 1803-1814 гг. / Под ред. О.В.Коноваловой. — Одесса: ТЭС, 1998. — С. 59-60.

¹⁹ДАОО. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 40зв.

²⁰ДАОО. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 133. — Арк. 5-5зв.

²¹ДАОО. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 3-18.

²²ДАОО. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 148. — Арк. 9.

²³Державний архів Миколаївської області (*дали* — ДАМО). — Ф. 484. — Оп. 1. — Спр. 551. — Арк. 5-137.

²⁴Самаритаки Е.С., Уварова Е.А., Пригарин А.А., Станко В.Н. Терновка: документы и материалы по истории. (1792-1822). — Т. 1. — С. 146-148.

²⁵ДАОО. — Ф. 6. — Оп. 1. — Арк. 40зв.

²⁶Самаритаки Е.С., Уварова Е.А., Пригарин А.А., Станко В.Н. Терновка: документы и материалы по истории. (1792-1822). — Т. 1. — С. 134-137, 143-144.

²⁷Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. — С. 117.

²⁸ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 570. — Арк. 3.

²⁹ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 220. — Спр. 9 (1817 р.). — Арк. 30-30зв.; ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 963. — Арк. 10; ПСЗ I. — Т. XXX. — 1830. — № 23072. — С. 295 — 296; История и статистика колоний иностранных поселенцев в России // Журнал Министерства государственных имуществ. — Ч. 53. — От. II. — Спб., 1854. — С. 10.

³⁰ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 220. — Спр. 9 (1817 р.). — Арк. 41зв.; ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 963. — Арк. 10.

³¹Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. — С. 17.

³²ДАОО. — Ф. 6. — Оп. 6. — Арк. 7зв.; Спр. 11. — Арк. 3, 11зв.

³³Бернштейн С.В. Основные этапы переселения болгар в Россию в XVIII — XIX веках. — С. 50.

³⁴ДАОО. — Ф. 252. — Оп. 1. — Спр. 470. — Арк. 32зв.

³⁵ДАОО. — Ф. 6. — Оп. 6. — Спр. 70. — Арк. 7.

³⁶Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. — С. 90.

³⁷ДАОО. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 208. — Арк. 8зв.

- ³⁸ ДАОО. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 572. — Арк. 4зв.
- ³⁹ Гавриил. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. — С. 189.
- ⁴⁰ ДАОО. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 302. — Арк. 7зв.; Оп. 6. — Спр. 70. — Арк. 7зв.; Спр. 111. — Арк. 3, 11зв.
- ⁴¹ Бернштейн С.В. Основные этапы переселения болгар в Россию в XVIII — XIX веках. — С. 50.
- ⁴² Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. — С. 90.
- ⁴³ Местечко Катаржина (колония) Тираспольского уезда, Херсонской губернии // Журнал Министерства государственных имуществ. — Ч. 54. — 1855. — С. 89.
- ⁴⁴ Гавриил. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. — С. 187.
- ⁴⁵ ДАОО. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 302. — Арк. 7зв.
- ⁴⁶ Гавриил. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. — С. 189.
- ⁴⁷ Самаритаки Е.С., Уварова Е.А., Пригарин А.А., Станко В.Н. Терновка: документы и материалы по истории. (1792 — 1822). — Т. 1. — С. 73.
- ⁴⁸ ДАМО. — Ф. 44. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 55-55зв.
- ⁴⁹ ДАОО. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 9; Спр. 208. — Арк. 8зв.
- ⁵⁰ ДАОО. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 302. — Арк. 5-9.
- ⁵¹ ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 346. — Арк. 45; ДАОО. — Ф. 6. — Оп. 1. — Арк. 124 г зв.
- ⁵² ДАМО. — Ф. 44. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 56.
- ⁵³ ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 643. — Арк. 61.
- ⁵⁴ ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 604. — Арк. 19.
- ⁵⁵ ДАОО. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 691. — Арк. 1а, 1а зв., 7-9.
- ⁵⁶ Одесский вестник — Journal d'Odessa. — 1829. — № 103.